

ЕВФЕМІЗМИ ЯК ВИРАЗНИКИ ІМПЛІЦИТНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Наталія Багрійчук. Евфемізми як виразники імпліцитної інформації у художньому тексті.

У статті досліджено семантику евфемізованих одиниць, що виражають імпліцитну інформацію у художньому тексті.

Ключові слова: *евфемізми, табу, художній текст, імпліцитність, адресант, адресат.*

Natalia Bahriichuk. Eufhemizmy jak vyraznyky implitsitnoyi informatsii v khudozhestvennom tekste.

В статье исследована семантика эвфемизмованных единиц, выражающих имплицитную информацию в художественном тексте.

Ключевые слова: *эвфемизмы, табу, художественный текст, имплицитность, адресант, адресат.*

Nataliia Bahriichuk. Euphemisms as bearers of the implicit information in a literary text.

The article deals with the semantics of the euphemized units, which express implicit information in a literary text.

Key words: *euphemisms, taboo, literary text, implicit information, addresser, addressee.*

Роль *евфемізованих номенів* у моделі „людина↔світ” цінними є знання про характер співвідношення особистісного світу (мікрокосму) й об’єктивного (макрокосму). Проекція особистісного світу на площину об’єктивного здійснюється на основі пізнавальної та практичної діяльності мовця, що відбивається у мовних знаках. Одним із важливих мовних засобів осмислення й розширення макрокосму і є *евфемізми (Ев.)*.

У мовленні, їх семантику, структуру розглядало багато вчених (В. Ужченко, Д. Ужченко [21], М. Ковшова [9], І. Мілева [11] та ін.). Зокрема можна виокремити такі проблематичні русла, у яких працювали і працюють дослідники:

- *евфемізація* і *дисфемізація* у фразеотворенні (І. Мілева [11], В. Ужченко, Д. Ужченко [21]);
- семантика і прагматика *Ев.* (М. Ковшова [9]);
- *Ев.* як складники системи референтних висловлювань у художньому тексті (І. Бабій [2]).

Однак *евфемізовані одиниці* (як засоби процесу номінації – співвіднесення мовних елементів із екстралінгвальними об’єктами), які здатні виражати імпліцитну інформацію у *художньому тексті*, зокрема у творчості І. Роздобудько, М. Чумарної, С. Андрухович, належним чином не проаналізовано, що й зумовило вибір *теми та актуальності нашого дослідження*.

Матеріал роботи – тексти романів І. Роздобудько „Перейти темряву”, М. Чумарної „Мольфар”, С. Андрухович „Старі люди”. Орієнтування на твори названих авторок не є випадковим: окреслені тексти мають художньо-естетичну вартість і займають вагоме місце у літературному просторі. Творчість цих письменниць деякі вчені умовно відзначають як постмодерну, кваліфікуючи тексти як такі, „у яких мовними засобами створюється комічне, іронічне, карнавальне, святкове і зміст яких може розглядатися крізь призму карнавальності, гри, діалогічності у широкому розумінні слова” [6, с. 59]. Ми підтримуємо висловлену думку, підкреслюючи: інтегровальними ознаками творчості цих авторок є спільність часового простору, у якому вони творять, а також антропоцентричність, нелінійність, психологізм, експериментальність і (що є дуже важливим) спроба відновити архетипи культурної пам’яті. Одним із важливих засобів експлікування авторського творчого мислення в названих творах є *Ев.*, інтенційна зумовленість яких декодується на текстовому полотні.

Як уже згадувалося, сьогодні (серед багатьох інших проблем) діяльність лінгвістів спрямована і на дослідження ролі *евфемізованих одиниць* у мовленні та наукове обґрунтування сутнісних ознак цих мовних величин. Порівняймо окремі визначення *Ев.*, наявні у мовознавчій літературі: „*евфемізми* – слова і вирази, які вживаються в літературній мові з метою уникнення слів з непристойним, брутальним значенням або з неприємним емоціональним забарвленням <...>” [15, с. 57]; „слово чи вираз, яким *замінюють* у мові грубе, *непристойне*, з неприємним емоціональним забарвленням слово” [5, с. 255]; „емоційно нейтральні слова або вирази, які вживаються *замість синонімічних їм слів або виразів*, що видаються мовцеві *непристойними*, грубими чи нетактовними” [4, с. 200].

Наведемо також визначення *Ев.*, подані у „Лінгвістичній енциклопедії” О. Селіванової та

академічному виданні „Сучасна українська літературна мова. Лексикологія і фразеологія”: “стилістична фігура; навмисна заміна ознаки певного поняття описовим найменуванням або іншим знаком для усунення небажаних, надто різких, недостатньо ввічливих слів шляхом їхнього пом'якшення або шифрування через заборону на вживання деяких слів, наприклад, абсценної лексики” [16, с. 63]; „слова або словосполучення, які не прямо, а приховано, ввічливо чи пом'якшено визначають назви якогось предмета, явища <...>” [16, с. 63].

Усі наведені дефініції більшою чи меншою мірою акцентують на важливій ознаці Ев. – заміні “грубого” найменування кореферентною назвою предмета, явища, ознаки чи дії. Однак, на нашу думку, синтезувальним є визначення Ев., подане в енциклопедії „Українська мова”, яке і буде базовим у нашому дослідженні: „Евфемізм – слово або вислів, троп, що вживається для <...> прихованого з окремих причин, пом'якшеного, ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій, заміни прямої їх назви <...>” [22, с. 168].

Ев. притаманні такі основні ознаки, як: *образність* – „здатність мовних одиниць створювати наочно-чуттєві уявлення про предмети навколишньої дійсності” [21, с. 48–49]; *оцінність* – кваліфікування денотата (реалій: явищ, ознак, предметів), які зазнали вторинного (евфемізованого) позначення; *експресивність* – „властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого” [22, с. 170]; *імпліцитність* – здатність Ев. виражати приховане значення.

Ми зосередимо особливу увагу на останній ознаці Ев., а саме *імпліцитності* – „неявному, прихованому смислі, який виводиться слухачем (читачем) зі значень мовних одиниць під впливом конкретної ситуації та контексту спілкування” [4, с. 326], оскільки проблема „евфемізми як виразники прихованих значень” ще досі є не розв'язаною і потребує конкретнішого розгляду.

Звідси випливає і **мета** нашої роботи: дослідити семантику ефемізованих одиниць, що виражають приховану інформацію у художньому тексті. Поставлена мета передбачає розв'язання таких **основних завдань**:

– дослідити семантику *евфемізованих номенів* у художніх текстах І. Роздобудько, М. Чумарної, С. Андрухович та розкрити особливості вираження *евфемізмами* імпліцитних значень у творах названих авторів;

– визначити основні аспекти декодування прихованої інформації Ев. у задекларованих художніх текстах.

Художній текст – визначальний компонент комунікативної діяльності і засіб, за допомогою якого комунікант здійснює мовленнєвий акт, впливаючи на співрозмовника. Причиною вживання *евфемістичних заміників* у художньому тексті замість лексем із прямим, яскраво вираженим значенням, є індивідуальна спроба мовця уникнути прямої експлікації – часто як із метою приховати, так і, навпаки, підвищити інтерес до предмета заборони. Так, на основі матеріалу нашого дослідження виділимо такі *основні аспекти декодування імпліцитних значень Ев.*, а саме:

1) когнітивно-контекстуальний, який впливає зі здатності головного мозку людини опрацьовувати інформацію, закладену в підсвідомості, і у формі певних набутих раніше блоків знань поступово їх реалізувати у формі висловлювань. У сегменті тексту І. Роздобудько „*Про маму, про її знайомих, про нервовий стан і останні слова. Льоля нічого не знає*” [12, с. 11] звернемо увагу на ефемізоване словосполучення „*останні слова*”. У процесі сприйняття інформації реципієнт окреслює для себе окремі градуальні етапи її сприйняття: „*слова = перші → наступні → останні*”. Оптимальним засобом звужування інтерпретаційних полів закодованої інформації виступає контекст. Асиметрія контексту й ефемізму „*останні (слова)*” впливає, з одного боку, зі здатності першого актуалізувати потенційні семи лексичних значень Ев., з іншого – із „прагнення” ефемізованої номінації до „самовизначення”. Тому контекст продукує своєрідний хронотопний зріз, на базі якого утворюються такі опозиції, як „*тут↔там, життя↔смерть, земля↔небо*”. Таким чином, формується смисловий ланцюг, що увиразнює, розкриває зміст словосполучення „*останні слова*”, тобто „*тут, по цей бік, за життя, на землі*”, далі проходить межа. Її умовна завершальна точка – смерть. Назване „порубіжжя” стає місцем перетворення імпліцитної інформації на експліцитну: **останні слова – це ті, що сказані перед смертю**;

2) контекстуально-відтворювальний – аспект, пов'язаний із попереднім. Суть його визначається здатністю контексту надавати певній мовленнєвій ситуації однозначності, тобто детермінувати її. У процесі текстуальної інтерпретації Ев. нерідко потребують контекстуального розшифрування, оскільки “класифікацію та декодування ефемізованого висловлення

ускладнюють неповні, неточні характеристики предмета або явища” [10, с. 8]. Так, у тексті „Я втомився лише заробляти гроші, – говорив він <...> Тепер, коли втратив друзів, маю на увазі, втратив по-справжньому <...> – я **прийшов до Бога** <...> Це моя єдина втіха” [12, с. 59] особливу увагу зосередимо на словосполученні “**прийти до Бога**”, яке інтерпретуємо як акт волевиявлення, бажання, звернення N-суб’єкта до Вищої „інстанції”, сили. Однак це тільки поверхнева інформація, отримання якої не вимагає у читача великих зусиль, на відміну від внутрішнього, глибинного змісту висловлювання, який виявляється на фоні усього тексту. Контекст як особлива онтологічна сфера, що включає в себе такі семантичні категорії, як час, місце дії, суб’єктно-об’єктні відношення, психологічні, соціальні, етико-моральні та релігійні регулятори комунікативної ситуації, – виступає важливим засобом розкриття імпліцитної інформації мовних одиниць. У межах наведеного художнього фрагмента словосполучення „**прийти до Бога**” не активізує потенційні семи, однак у тексті набуває ознак евфемізму. Евфемізованість згаданої номінації, на нашу думку, мотивована тим, що мовець (і це видно з тексту твору) в ролі залицяльника, приховуючи свої злі наміри, прагне обманути співрозмовницю з метою заволодіння її психологічним простором (викликати в неї довіру, співчуття, співпереживання), а в подальшому використати дівчину як “живий товар”. Оскільки *Ев.* містять у собі приховану інформацію, то її декодування відбувається опосередковано, через *слово, дію, (вчинок)*. “Власне вчинковий акт – це як пошук і знаходження опори в матеріально-предметному світі”, його “пов’язують з ідеєю покинутості, страху” [13, с. 15]. Вчинок персонажа в аналізованому тексті полягає у його впливові на співрозмовницю шляхом передачі їй фіктивної комунікативної інформації – задля особистої вигоди. Персонаж приховує свою історію, акцентуючи на особистих високоморальних чеснотах, яких насправді не має. Фразеологізована сполука „**прийти до Бога**” завуальовує брехню, яка тимчасово може оцінюватися або й оцінюється „як благо, але <...> в той же час природно маскує істинну чорну роль брехні як такої” [20, с. 1]. Таким чином, у тексті загальноновживане значення на глибинному рівні набуває протилежного звучання.

Схожу, однак трохи видозмінену картину засвідчує наступний художній фрагмент – розмова двох подруг, у якій йдеться про *нібито купівлю* мобільного телефона, насправді вкраденого однією з дівчат у модному салоні:

„ – *Ого! Купила собі мобільника? Який гарненький!.. Скільки ти за нього віддала?*

– *Це видали на роботі, – сухо відказала Марта, ховаючи слухавку в торбинку. Розповідати про пригоду їй не хотілося. – Сьогодні перший день відпустки, а роботи стільки, що можуть раптом викликати <...>*” [12, с. 15].

Наведений діалог можна розкласти на такі елементи: **I** – це **прихована інформація** про крадіжку мобільника. Вона не підлягає розкриттю. Потік „затемненої” інформації (вторинної, неадекватної (**II**)) відбувається із *відправної точки* комунікативного акту **адресанта (пункт А)** до **адресата (пункт Б)**. Мовець, не здогадуючись про крадіжку, яку здійснила її співрозмовниця, і через необізнаність у реальній (первинній, адекватній) ситуації (**С**) формує нову комунікативну ситуацію (**С1**), у межах якої і використано *евфемізовані маркери*: „*Купила собі мобільника?*”, „*Скільки ти за неї віддала?*”→„*Це видали на роботі*”, де „*купила, віддала, видали*”=“*вкрала*”. Отож брехню інтерпретуємо як прийом евфемізованого інакомовлення, який застосовується мовцем з метою завуальованості змісту інформації, відповідно – дезінформування та дезорієнтації співрозмовника;

3) асоціативний аспект декодування прихованих значень базується на здатності людського мозку до утворення різноманітних асоціацій, які „мають спонтанний характер і зумовлені сферою підсвідомого” [8, с. 53]. За джерелом походження вони характеризуються своєю етнопсихологічною специфікою, і вихід за межі національного іноді може бути неможливим. Наприклад:

„*Марта їхала в метро, дивилася на людей довкола себе й думала – невже вони всі так само живуть, як і вона. І купу своїх дрібних буденних справ сприймають за справжнє життя... ,яке врешті-решт зводиться до цілком певного масштабу: „два на два” – на цвинтарі. Навіщо все це?*” [12, с. 17]. У цьому фрагменті тексту *Ев.* „*два на два*” виступає своєрідним фразеологічним маркером, який окреслює і відбиває етнокультурні особливості українців, їх концептуальні уявлення про світ, зокрема про одну з основних релігійно-світоглядних категорій – *смерть*. Названий *Ев.* містить у своєму складі число „*два*”, яке є символічним. У „Символах українства” подано таке його значення: два – “символ руху, спрямованості до оновлення, протилежних начал і боротьби: Світло і Тьма, Добро і Зло, Життя і Смерть, Плюс і Мінус, Аналіз і Синтез, Краса і

Потворність, Гармонія і Дисгармонія, Любов і Ненависть, і так до безконечності – бо все в світі має своє друге обличчя, свою протилежність <...> Та й покійнику кладуть кратне двом число квітів, а на поминках випивають парну кількість поминальних чарок” [3, с. 431]. Навіть відрізок відміряної землі для поховання становить два метри, тому в реципієнта, що є носієм певного культурного коду, виникають відповідні асоціації. Вони “завжди супроводжують процеси мислення, а у випадку вербального мислення <...> мають мовно-розумову природу, яка може актуалізувати асоціації, що відповідають енциклопедичним знанням про світ” [18, с. 95]. Цим і зумовлена важливість врахування асоціативних ланцюжків при декодуванні імпліцитних значень *Ев*;

4) поліадресатно-перцепційний аспект дешифрування прихованої інформації *Ев*. передбачає розгляд її крізь призму плюралістичності мисленневих „потоків” та форм, тобто інтерпретація відбувається у такій змодельованій ситуації: невизначена кількість реципієнтів (N...R) сприймає ту саму інформацію (I), однак результати її осмислення, звичайно, є різними або неоднаковими, оскільки кожен із суб’єктів залежно від рівня розвитку когнітивного „я”, мовної самокомпетенції, апріорних знань домислює отриманий інформаційний потік і семантичну лакуну заповнює різними модифікаціями думки (I₁, I₂, I₃, I₄ I₅...I_n). У досліджуваних нами художніх текстах носіями таких імпліцитних значень виступають:

– *евфемізми-дескрипції* – „синтетичні або аналітичні описові одиниці, що здійснюють номінативно-референційну функцію власного імені й використовуються для кваліфікації денотата за певною (постійною/ ситуативною, одиничною/ комплексною) ознакою, виділяючи його з-поміж інших об’єктів” [2, с. 6]. Головне завдання дескрипцій – позначати і кваліфікувати об’єкти позамовної дійсності [2, с. 1]. До того ж описові форми здатні формувати образи та мікрообрази, а також розгортати русла змістотворення, наприклад, „*Пане, <...> у житті не буває випадковостей. Якщо гроза зупинила мене і змусила зайти в цю печеру – то не гніви її безглуздими словами про випадковість. Не пробуй сперечатися з тими силами, на яких не розумієшся!*” [24, с. 46]. Саме дескрипції, у складі яких є <...> дейктичні слова та вирази, у художньому тексті відіграють важливу роль, функціонуючи як засіб для передачі сконденсованої чи розгорнутої характеристики денотата [2, с. 5]. Виокремлення ефемізованої дескрипції *ті сили, на яких не розумієшся* мотивована прагненням персонажа не прямо (однослівно) номінувати реалію (певну силу: добру або злу – з тексту не відомо), а виразити її у описовій формі, що й виступає важливим засобом завуальованості інформації. Відповідно, невизначена кількість реципієнтів (читачів), сприймаючи комунікативне повідомлення, творить власну поняттєво-образну картину на базі особистих фонових знань чи морально-ціннісних орієнтирів та домислює його приховану суть;

– *ініціали*, наприклад: „*А телеоператор, відзнявши сюжет на вулиці, уже входив до квартири актриси N*” [12, с. 10]. Як і в попередньому художньому фрагменті, персонаж прагне не озвучувати (завуальовувати) повне найменування актриси через різні причини (особисті чи загальні – суспільно-політичні), тому використовує ініціал „N”, який є носієм імпліцитної інформації – і виступає оптимальним засобом ефемізації мовлення

5) алюзійно-інтерпретаційний аспект виявлення прихованих значень *Ев*. полягає у здатності людської свідомості налаштовувати аналогічні зв’язки між різними текстами і в такий спосіб декодувати глибинну інформацію висловлювань, зокрема *евфемізованих*. Наприклад, у тексті „*Він закрив очі і занурився в тишу й гомін лісу <...> Треба відключитися від цих борсань у безглуздох думках. Спробувати звільнити свою “чашку” <...>*” [24, с. 78] звернімо увагу на слово *чашка*, зокрема на його значення, зафіксовані у словнику: „Чашка – 1. Невелика посудина (частіше з вушком), переважно з фарфору, фаянсу, з якої п’ють чай, каву та інші напої; 2. Те саме, що чаша” [5, с. 1372]. Контекст виступає активізатором прихованих відтінків значень лексеми *чашка* 2, а саме: „терпіння”, „навантаження”, „психічне виснаження”, адже персонаж твору втомився від психічних та фізичних впливів зовнішнього світу, тому й прагне „звільнити свою чашу”.

Такий підхід у експлікації прихованих значень ефемізмів дає підстави кваліфікувати виділений художній фрагмент як інтертекст – „складник широкого культурного контексту”, що „існує за рахунок численних текстів-попередників” [17, с. 219]. Таким текстом-попередником у нашому дослідженні виступає Євангеліє від Матея, де у двадцять шостому вірші читаємо: „*І, пройшовши трохи далі, упав обличчям додолу, молившись і промовляючи: „Отче мій, якщо можливо, нехай мине ця чаша мене. Однак не як я бажаю, лише – як ти”* [14, с. 46]. Проведена паралель розширює межі аналізованого тексту, доповнюючи його тим, що є внутрішнім,

„недоторканим, священним”, відмінним від профанного світу.

Таким чином, аналіз романів І. Роздобудько „Перейти темряву”, М. Чумарної „Мольфар”, С. Андрухович „Старі люди” дає підстави стверджувати: *Ев.* – важливі елементи художнього тексту, засіб формування в ньому імпліцитності, що розширює семантичне поле його сприйняття та декодування.

Література

1. Андрухович С. Старі люди / Софія Андрухович. – Івано-Франківськ: Вид-во: „Лілея-НВ”, 2008. – 144 с.
2. Бабій І. О. Комунікативно-прагматичні параметри дескрипцій у текстах „малої прози” кінця ХХ – поч. ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. О. Бабій. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
3. Багнюк А. Л. Символи українства: художньо-інформаційний довідник / А. Багнюк. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 512 с.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 344 с.
5. Великий тлумачний словник сучасник української мови / [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінськ: ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.
6. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і художній текст: [монографія] / Марія Іванівна Голянич. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 180 с.
7. Зарицький М. Пауза в системі культури українського усного мовлення / М. Зарицький // Друкарство. – 2005. – № 5. – С. 63–68.
8. Зборовська Н. Психометафізика як метод дослідження художньої літератури / Н. Зборовська // Січ. – 2009. – № 4. – С. 52–57.
9. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика евфемизмов / Мария Львовна Ковшова. – М.: Гнозис, 2007. – 320 с.
10. Манютіна О. І. Лексико-семантичні та функціональні особливості евфемізмів у сучасній англійській мові (на матеріалі бульварної жіночої прози ХХ – ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 „Германські мови” / О. І. Манютіна. – Чернівці, 2008. – 20 с.
11. Мілєва І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. В. Мілєва. – Луганськ, 2005. – 19 с.
12. Роздобудько І. Перейти темряву / І. Роздобудько / [Худож.-оформлювач О. М. Артеменко]. – Харків: Фоліо, 2010. – 155 с.
13. Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології / В. А. Роменець // Людина. Суб’єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / [за заг. ред. В. О. Татенка]. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
14. Святе Письмо Старого та Нового завіту: [повний переклад здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами]. – Видавництво Отців Василіян „Місіонер”, 2007. – 350 с.
15. Словник лінгвістичних термінів / заг. ред. Є. В. Кротевича. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. – 235 с.
16. Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія / [Голянич М. І., Стефурак Р. І., Бабій І. О.]; за редакцією М. І. Голянич. – Івано-Франківськ: Сімік, 2011. – 272 с.
17. Сюта Г. Адаптація понять інтетекстуальність, гіпертекст у науковій парадигмі української лінгвостилістики / Г. Сюта // Лінгвостилістика. Об’єкт, стиль, мета, оцінка / [відп. ред. академ. НАН України. В. Г. Скляренко]. – К., 2007. – С. 218–223.
18. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
19. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / [за ред. І. Вихованця]. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
20. Трухін І. Феномен брехні / І. Трухін // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 5. – С. 1-14.
21. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
22. Українська мова: Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во „Українська Енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
23. Хобзей Н. В. Міфологічна лексика українських говорів карпатського ареалу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. В. Хобзей, Львів, 1995. – 23 с.
24. Чумарна М. Мольфар / М. Чумарна. – Львів: Апріорі, 2011. – 160 с.